УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/klj/2026.3.47

Різниченко К. В.,
аспірантка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3618-5468

ҐЕНЕЗА ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню ґенези принципу пропорційності в кримінальному процесі України від найдавніших часів до сьогодення. Актуальність теми статті зумовлена зростанням ролі принципу пропорційності як складової верховенства права та необхідністю забезпечення справедливого балансу між публічними інтересами держави й правами людини під час кримінального провадження. Незважаючи на відсутність прямого закріплення в Кримінальному процесуальному кодексі України принципу пропорційності серед загальних засад кримінального провадження, його вимоги імпліцитно враховані у значній кількості процесуальних норм та інститутів, зокрема, пов'язаних із застосуванням заходів процесуального примусу та обмеженням прав людини.

У статті здійснено комплексний ретроспективний аналіз розвитку уявлень про пропорційність у кримінальному процесі на українських землях із використанням загальноприйнятої історичної періодизації. Простежено трансформацію ідеї пропорційності від ранніх уявлень про справедливу відплату та арифметичну рівність покарання, закріплених у пам'ятках звичаєвого права, до нормативного закріплення вимог співмірності у кримінальному процесуальному законодавстві відповідних історичних періодів. Особливу увагу приділено впливу реформ Нового часу та Новітньої історії України на закріплення в законодавстві та практичну реалізацію вимог пропорційності. Водночас відзначеного вагомий вплив практики європейських стандартів захисту прав людини та практики Європейського суду з прав людини.

Обґрунтовано, що сучасне розуміння пропорційності охоплює критерії законності, необхідності, придатності й недопущення надмірного втручання держави у права особи. Зроблено висновок, що принцип пропорційності є невід'ємним елементом сучасного кримінального провадження, забезпечує легітимність процесуального примусу, реалізацію верховенства права та ефективний баланс між інтересами кримінального правосуддя і гарантіями прав людини, що визначає перспективність подальших наукових досліджень і вдосконалення правозастосовної практики.

Ключові слова: *принцип пропорційності, верховенство права, засади кримінального провадження, обмеження прав людини, баланс інтересів.*

Riznychenko K. V. Genesis of the principle of proportionality in the criminal procedure law of Ukraine

Abstract. The article is devoted to the study of the genesis of the principle of proportionality in the criminal procedure of Ukraine from ancient times to the present day. The relevance of the research is determined by the growing importance of the principle of proportionality as an integral component of the rule of law and the need to ensure a fair balance between the public interests of the State and individual rights in criminal proceedings. Although the principle of proportionality is not expressly enshrined among the general principles of criminal proceedings in the Criminal Procedure Code of Ukraine, its requirements are implicitly reflected in a significant number of procedural provisions and legal institutions, particularly those governing coercive procedural measures and restrictions on human rights.

The article provides a comprehensive retrospective analysis of the development of the concept of proportionality in criminal procedure on the territory of Ukraine based on the generally accepted historical periodization. It traces the evolution of the idea of proportionality from early notions of just retribution and the arithmetical equality of punishment embodied in customary law to the legislative consolidation of the requirement of proportionality in the criminal procedural legislation of different historical periods. Particular attention is paid to the influence of judicial reforms during the Modern and Contemporary periods of Ukrainian history on the legislative

© Різниченко К. В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

recognition and practical implementation of the principle of proportionality. The article also emphasizes the significant impact of European human rights standards and the case law of the European Court of Human Rights on the development of this principle.

It is substantiated that the modern understanding of proportionality encompasses the requirements of legality, necessity, suitability, and the prohibition of excessive interference with individual rights. The article concludes that the principle of proportionality constitutes an essential element of contemporary criminal proceedings, ensuring the legitimacy of procedural coercion, the implementation of the rule of law, and an effective balance between the interests of criminal justice and the protection of human rights. This, in turn, determines the prospects for further scholarly research and the continued improvement of law enforcement practice.

Key words: *principle of proportionality, rule of law, principles of criminal proceedings, restriction of human rights, balance of interests.*

Постановка проблеми. Ідея пропорційності своїм корінням іде в давні часи і там знаходить перші фактичні підтвердження [1, с. 49-50]. Однак формування доктрини пропорційності, яка подекуди йменується «мігруючою доктриною» [2, с. 14], у її сучасному та цілісному розумінні мало місце лише наприкінці XIX ст., а міжнародне визнання – з прийняттям провідних міжнародних документів у сфері захисту прав людини в II половині XX ст. Вагомість судової практики Суду Європейського Союзу та Європейського суду з прав людини обумовила поширення пропорційності практично на всі західноєвропейські юрисдикції протягом 1980-х років, а потім у 1990-х роках на країни Східної Європи, і сприяла укоріненню елементів змісту пропорційності в правопорядках цих держав. У законодавстві практично всіх європейських держав прямо або опосередковано вказують на існуюче співвідношення між обмеженням прав людини і публічними цілями, які таке обмеження переслідує. Правова система України сприйняла принцип пропорційності. Як загальний принцип права він притаманний усім галузям права, зокрема, кримінальному процесуальному праву.

Мета дослідження. Відображаючи елементи об'єктивної дійсності, пропорційність, постійно змінюючи форми свого вияву, пройшла складний шлях від ідеї до загального принципу права. Попри відсутність закріплення у статті 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), принцип пропорційності є імпліцитною засадою кримінального провадження і знаходить свій вияв в багатьох нормах та інститутах кримінального провадження. Вимоги пропорційності (співмірності) знаходять нормативне відображення у правовому регулюванні заходів забезпечення кримінального провадження, слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, а також інших процесуальних інститутів, пов'язаних із обмеженням конституційних прав особи.

Водночас осмислення сутності та змісту принципу пропорційності в кримінальному провадженні, в сучасному його розумінні, неможливе без звернення до його ґенези. У зв'язку із зазначеним, метою цієї статті є здійснення ретроспективного аналізу пропорційності в кримінальному процесі України від найдавніших часів до сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів учення про пропорційність в кримінальному процесі присвятили свої праці Д.Л. Аббасова, Ю.П. Аленін, І.Л. Беспалько, О.В. Верхогляд-Герасименко, В.К. Волошина, Н.В. Глинська, І.В. Гловюк, С.Л. Деревянкін, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, В.М. Михайленко, І.В. Тітко, В.Г. Уваров та інші. Водночас питання ґенези принципу пропорційності в кримінальному процесуальному управі України є малодослідженим та потребує комплексного осмислення.

Виклад основного матеріалу. Для цілей цієї роботи у дослідженні ретроспективи пропорційності в кримінальному процесі України ми послуговуємося загальноприйнятою хронологічною періодизацією історії, яка включає такі етапи: Стародавня історія (від найдавніших часів до V ст.), Середньовіччя (V-XV ст.), Ранньомодерний або Ранній новий час (XVI-XVIII ст.), Модерний або Новий час (XIX ст.) та Новітня історія (XX-XXI ст.) [3].

Стародавня історія України у період від найдавніших часів до V ст. характеризується пануванням норм звичаєвого права та правових традицій, яке тривало до появи держави, яка в подальшому бере на себе функцію активного кримінального переслідування [4, с. 554].

Як відмічає І.В. Строков, в первісному суспільстві поняття справедливості пов'язували з неухильним виконанням норм, правил поведінки, обов'язкових для усіх, недопущенням порушення заборон [5, с. 20]. Водночас Ю.В. Старосольський наголошує, що із розвитком державної організації, карний процес розвивався «від приватної розправи до державного права покарання, від приватно-правової розплати до публічно-правового покарання» [6, с. 3]. Пам'ятки зазначеного періоду, які б відображали тогочасне уявлення про пропорційність, до нашого часу не збереглися.

Першою пам'яткою права періоду ***Середньовіччя*** (V-XV ст.), яка дійшла до наших часів, є Руська Правда [4, с. 554-555]. Її створення як єдиного збірника права відносять до кінця XI ст. – першої чверті XII ст. Руська Правда, подібно до давньоримських законів XII таблиць, німецької Салічної Правди, вавилонського Судебника царя Хаммурапі, кельтської Великої книги стародавнього права, містить норми як кримінального, так і цивільного права. Зазначені норми мають прецедентний характер, оскільки виникли як судове рішення князя по конкретній справі. Проте, будучи судебником, Руська Правда не дає повної картини судоустрою та судочинства. Основний зміст Руської Правди відображає інтереси князівського господарства та управління. Ідея пропорційності в часи давньоруської держави була нерозривно пов'язана з тогочасним уявленням про справедливість і містилася в нормах, що передбачали відповідальність за скоєне діяння за так званим принципом таліону: міра покарання має точно та буквально відповідати шкоді, що була спричинена злочином. Таким чином, звичаєві за своєю природою норми Руської Правди втілювали уявлення про справедливість, яка знаходила вираз в арифметичній рівності. Подібні уявлення запропонував видатний мислитель високої класичної доби античної філософії – Аристотель. Філософ вважав, що належне при відплаті передбачає рівність арифметичну, тобто кількісну. Таке уявлення про пропорційність було панівним на українських землях в часи Київської Русі та період феодальної роздробленості.

На українських землях, що входили до складу російської держави наприкінці XV ст. діяв Судебник 1479 року. Його норми визначали порядок організації центрального і місцевого управління та суду. Ідея пропорційності тут свого відображення не знаходить. Більше того, Судебник дуже чітко протиставляє приватний інтерес потерпілого від окремого злочину і загальний феодальний інтерес, і надає останньому перевагу. Наприклад, Судебник 1479 року виділяє особливу категорію злочинців – «відомих хвацьких людей». У цю широку категорію небезпечних злочинців складали всі ті, хто здійснював найбільш тяжкі порушення проти феодальної власності та феодального порядку. Належність до цієї категорії дозволяла, і навіть зобов'язувала суддів застосовувати смертну кару за злочини, що тягнуть для інших злочинців грошові покарання, а сам факт «оговорення добрими людьми» особи, підозрюваної у вчиненні злочину, був достатньою підставою для застосування до нього «досвіду», тобто тортур.

Таким чином, у період стародавньої історії України та середньовіччя ґенеза уявлень про пропорційність у кримінальному процесі на українських землях була тісно пов'язана з еволюцією форм соціальної організації та правового регулювання. Якщо перші уявлення про пропорційність знаходили свій вираз у відплаті, співмірній заподіяній шкоді, то подальший розвиток законодавства засвідчив поступове підпорядкування кримінально-правових засобів охороні публічних і феодальних інтересів.

Ранньомодерний або Ранній новий час (XVI-XVIII ст.). Протягом другої половини XIV – першої половини XVI ст. в добу Великого князівства Литовського суди, які функціонували на українських землях, керувалися при розгляді справ від початку нормами звичаєвого права, Руської Правди, а згодом великокнязівським законодавством [4, с. 555]. У нормах Статуту Великого князівства Литовського 1529 року містить велика кількість засад, на основі яких мало здійснюватися судочинство у кримінальних справах, а саме: законність, презумпція невинуватості, персональна відповідальність тощо. Також встановлювалася вимога розмірності покарання до тяжкості скоєного злочину. Так у першому артикулі Статуту Великого князівства Литовського 1529 року закріплювалося зобов'язання монарха «карати будь-яким

грошовим штрафом, смертною карою або в'язницею, або конфіскацією маєтку» тільки після того, як «відповідно до законів християнського права остаточно була б доведена їх вина… за звичаями християнських прав, вони повинні бути засуджені і покарані відповідно до тяжкості їх злочинів». У цей період часу подібне уявлення про пропорційність та межі її застосування було притаманне і для правових систем сім'ї загального права. Ранній прояв ідеї пропорційності в зазначений історичний період можна знайти в Великій хартії вольностей та Білі про права 1689 року, а також рішеннях Королівського суду, які виступали джерелом співмірності в правопорядках сім'ї загального права.

Серед інших джерел, що діяли на українських землях і відображали ідею пропорційності в контексті розмірності покарання до вчиненого, є Соборне Уложення 1649 року. Водночас інтерес для дослідження ідеї пропорційності в кримінальному процесі мають положення «Короткого зображення процесів», що є додатком до Воїнського Статуту 1716 року. Спеціальна глава тут присвячена допиту з пристрастями та тортурам. Умовою застосування тортур законодавець називає обґрунтовану підозру судді про вчинення злочину обвинуваченим. Далі законодавець дає ряд порад судді стосовно застосування тортур, по-перше, залежно від тяжкості злочину, а по-друге, залежно від особистості обвинуваченого. Надаючи суду широкий розсуд у питаннях застосування і визначення тяжкості тортур, законодавець досить очевидно погрожує судді жорстоким покаранням у випадках, коли катування було застосоване «з їх вигадки без жодної підозри».

Отже, в зазначений період ідея пропорційності набула більш чіткого нормативного закріплення. Проте у поєднанні з широким суддівським розсудом та застосуванням репресивних засобів, зокрема тортур, вона не набула універсального значення та обмежувалася потребами тогочасної кримінальної політики.

У ***модерновий*** період української історії або ***Новий час*** (друга половина XVIII ст. – початок XX ст.) кримінальне судочинство на українських територіях, які в той час входили до складу російської та Австрійської імперій, стало об'єктом реформ, за результатами яких відбувся перехід від слідчої, розшукової форми кримінального судочинства, до нової – змішаної. Норми прийнятих статутів кримінального судочинства були досить прогресивними та встановлювали демократичні засади як судоустрою, так і судочинства. «Кримінальний процес почав перебудовуватися на нових засадах, які стали результатом тих соціально-політичних змін, які відбулися в Європі в кінці XVIII і першій половині XIX століття» – зазначав М.М. Гродзинський (переклад –наш) [7, с. 4]. У цей період відображення в законодавчих актах принципу пропорційності стає більш очевидним.

У Статуті кримінального судочинства 1864 року поряд із такими засадами як презумпція невинуватості, гласність, змагальність судочинства, всебічне, об'єктивне дослідження і оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів [7, с. 4-5], норми та інститути кримінального процесуального права відображають елементи принципу пропорційності. Так норми інституту застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: 1) містять виключний перелік запобіжних заходів і порядок їх застосовування; 2) встановлюють законну мету, а саме запобігання обвинуваченому ухилитися від суду; 3) містять диференціацію запобіжних заходів залежно від ступеня тяжкості кримінального правопорушення та виду передбаченого покарання. Реалізація цих положень у сукупності з іншими засадами покликана забезпечити відповідність запобіжних заходів критеріям придатності, необхідності та заборони надмірності.

Прогресивні та демократичні засади кримінального судочинства, які стали надбанням реформ другої половини XIX ст. поступово втрачають своє значення в правозастосуванні. На початку XX ст. частим явищем при провадженні досудового слідства був допит свідка з погрозами, а підозрюваного – з тортурами. У свою чергу суди, яким ставало відомо про тортури або які переконувалися у фальшивості актів, вважали можливим подекуди чинити суд на основі таких доказів. Установи касаційної інстанції в деяких випадках вважали можливим залишати в силі постановлені за таких умов обвинувальні вироки, і в той же час не вважали

за потрібне розпочинати кримінальне переслідування. Серед іншого, під час попереднього слідства був заборонений допуск захисника до підсудного з метою недопущення зловживань зі сторони захисників. Такий «порядок» професор М.П. Чубинський називає «ненормальним», та порівнює його з абсурдністю «заборони вексельного обороту, через те, що вексель легко підробити» [8, с. 298-299].

У науці кримінального процесу елементи пропорційності, хоч і мінімально, але, знаходять своє відображення. Науковці відмічають необхідність забезпечення правильності провадження, з урахуванням особливостей конкретного випадку. Важливість врахування особистих якостей злочинця, а не лише діяння, яке він вчинив, відмічає професор М.П. Чубинський. В своїх замітках професор говорить: «…лише при такому обліку може провадитися у життя необхідний для суспільних інтересів принцип доцільності покарання, який вимагає щоб суддя міг широко індивідуалізувати покарання, то з цієї точки зору необхідно надати судді широкий простір і не стискати його тісними рамками, шкідливими для справи правосуддя» (переклад – наш) [8, с. 311]. Таким чином, професор констатує конфлікт «між законом та життям, між інтересом індивідуальним та інтересом суспільним» (переклад – наш) [8, с. 314].

Отже, модерновий період характеризується якісно новим етапом розвитку принципу пропорційності у кримінальному судочинстві, який знайшов своє відображення як у законодавстві, так і в науковій думці. Судові реформи другої половини XIX ст. заклали нормативні передумови для забезпечення співмірності процесуального примусу, зокрема через диференціацію запобіжних заходів та їх підпорядкування законній меті. Водночас суперечності правозастосовної практики й збереження репресивних підходів засвідчили розрив між прогресивними законодавчими положеннями та їх фактичною реалізацією.

Новітня історія (XX-XXI ст.). Перший кримінальний процесуальний кодекс *радянської доби* був прийнятий у 1922 році. Він проголошував демократичні засади, однак включав і такі положення, які вочевидь були далекими від демократичних. Слід зазначити, що Кримінально-процесуальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – КПК УРСР) 1922 року не містив достатніх гарантій захисту прав людини, в першу чергу підозрюваного та обвинуваченого, і встановлював широкі межі розсуду суду та сторони обвинувачення. Так наприклад, відповідно до ст. 118 КПК УРСР 1922 року «слідчий може відмовити обвинуваченому та потерпілому в праві бути присутніми при оглядах, допитах та інших слідчих діях і задавати питання слідчим та експертам, якщо визнає, що їх участь та присутність при проведенні слідчих дій може перешкоджати розкриттю істини або збереженню в таємниці тих відомостей, передчасне розголошення яких може завадити ходу попереднього слідства». Не зважаючи на те, що обмеження прав передбачене законом та переслідує законну мету, через відсутність гарантій, забезпечення балансу публічного та приватного інтересів не видається можливим.

Елементи ідеї пропорційності можна знайти в положеннях зазначеного кодексу, що регламентують порядок обрання та застосування запобіжних заходів. Так, відповідно до статті 150 КПК УРСР 1922 року, при вирішенні питання про необхідність обрання запобіжного заходу слідчий бере до уваги важливість злочину, тяжкість існуючих доказів, вірогідність з боку обвинуваченого ухилитися від суду та слідства або перешкоджання розкриттю істини, стан здоров'я обвинуваченого, рід занять та інші обставини. Прийнята у 1927 році, нова редакція КПК УРСР майже повністю повторювала статті попередньої редакції, однак кількість антидемократичних засад (наприклад: аналогія закону; заборона закрити кримінальну справу за суспільно небезпечний вчинок, на тій підставі, що в кримінальному кодексі не зазначено ознак цього вчинку) у ній зростала.

Прийнятий у 1960 році КПК УРСР, як у своїй першій редакції, так і у наступних, не містив згадок про пропорційність. Як попереднє законодавство радянської доби, кодекс не містив достатніх гарантій захисту прав людини, і встановлював широкі межі розсуду суду, прокуратури, органів дізнання та слідства. Як зазначає С.А. Альперт: «Органи розслідування, прокуратура та суд покликані проявляти належну активність та ініціативу у захисті порушених

злочином прав та законних інтересів громадян з тим, аби торжествували законність, справедливість» (переклад – наш) [9, с. 3].

У цілому радянський період характеризувався переважанням публічного інтересу над приватним та недостатнім рівнем процесуальних гарантій захисту прав людини, що істотно обмежувало реалізацію вимог пропорційності.

Позитивні зміни кримінального процесуального законодавства розпочалися із *проголошенням Україною незалежності*. З 1992 року в нормах Кримінально-процесуального кодексу України було посилено процесуальний контроль суду за діями органів досудового слідства та дізнання, з'явилася можливість оскаржити рішення слідчого, органу дізнання, прокурора про відмову в порушенні чи закритті кримінальної справи та інше.

Слід зазначити, що відтворення принципу пропорційності в кримінальному процесуальному праві України якісно змінилося із ратифікацією Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, виконанням рішень та застосуванням практики Європейського суду з прав людини.

З метою адаптації національного законодавства до сучасних вимог, з урахуванням європейських та міжнародних норм у галузі захисту прав людини, 13 квітня 2012 року прийнято КПК України. Принцип пропорційності не віднесений до загальних засад кримінального провадження і прямо не закріплений в КПК України, однак елементи його змісту складають підґрунтя багатьох кримінальних процесуальних інститутів, адже розумне співвідношення між цілями державного впливу і засобами їх досягнення має забезпечуватися при прийнятті та реалізації кримінальних процесуальних норм.

Глобалізаційні процеси, орієнтація на європейську систему цінностей в питаннях реформування кримінального процесуального законодавства, усвідомлення виключної ролі правовладдя (верховенства права) та зміщення фокусу на природно-правову концепцію розуміння права стали каталізаторами процесу міграції принципу пропорційності в правову систему України в цілому, та в галузь кримінального процесуального права зокрема. Сьогодні вимоги принципу пропорційності імпліцитно враховані в нормах КПК України, що стосуються порядку обмеження таких прав, як право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємниця спілкування, невтручання у приватне життя, недоторканність права власності тощо. Відповідно елементи пропорційності ми знаходимо в інститутах заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, досудового розслідування кримінальних проступків тощо.

Висновки. Таким чином, становлення принципу пропорційності в кримінальному процесуальному праві України є тривалим історичним процесом, який пройшов еволюцію від первісних уявлень про справедливу відплату та арифметичну рівність покарання до сучасного розуміння пропорційності як загального принципу права, спрямованого на забезпечення справедливого балансу між публічними інтересами держави та правами і свободами людини. Сьогодні принцип пропорційності в кримінальному провадженні забезпечує реалізацію принципу верховенства права, легітимність процесуального примусу та ефективний баланс між інтересами кримінального правосуддя і гарантіями прав людини. Зазначене обумовлює необхідність звернення особливої уваги правників до удосконалення механізмів практичної реалізації вимог принципу пропорційності та створює підґрунтя для подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Погребняк С. П. Принцип пропорційності у судовій діяльності. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 49–55. DOI: https://doi.org/10.21564/2227-7153.2012.2.183856; URL: https://phtl.nlu.edu.ua/article/view/183856 (дата звернення: 03.07.2026).

2. Cohen-Eliya M., Porat I. Proportionality and Constitutional Culture. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 168 p. URL: https://www.cambridge.org/core/books/abs/proportionality-and-constitutional-culture/proportionality-and-constitutional-culture/447FDD82D62ACA17D8DFA93A96A98049 (дата звернення: 03.07.2026).

3. Кульчицький С. В. Періодизація історії України. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. URL: https://esu.com.ua/article-883399 (дата звернення: 04.07.2026).

4. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2016. № 850. С. 553–562. URL: https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-3-nomer-85011-2016/kryminalnyy-proces-v-ukrayini-istoriya-i-suchasnist (дата звернення: 04.07.2026).

5. Строков І. В. Правові та моральні основи забезпечення справедливості й законності в слідчій діяльності *:* автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 1998. 16 с.

6. Старосольський Ю. В. Нарис карного процесу. Мюнхен, 1947. 64 с. URL: https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/12846-starosolskiy-yu-naris-karnogo-protsesu/ (дата звернення: 04.07.2026).

7. Гродзинський М. М. Вчення про докази та його еволюція: відбиток з кн. «Архів кримінології та судової медицини». № 1. Харків: Юридичне видавництво Нарком'юсту УРСР, 1925. 21 с.

8. Чубинський М. П. Статті та промови з питань кримінального права та процесу. Т. 2: 1906-1911 рр. Харків, 1912. 318 с.

9. Альперт С. А. Захист у радянському кримінальному процесі прав та законних інтересів осіб, які зазнали майнової шкоди від злочину. Харків: Харківський юридичний інститут, 1984. 36 с.

Дата першого надходження статті до видання: 06.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.11.2026